

Роман Струць

ЙОЗЕФ РОТ У ПОШУКАХ БАТЬКА ТА БАТЬКІВЩИНИ

Ще недавно багато дечого в житті австрійського письменника Йозефа Рота (1894–1939) лишалося нероз'ясненим. Лише після появи ґрунтовної біографії Давида Бронсена (1974) деякі неясні місця позникали з життєвого атласу Рота. Всі оті білі плями були зумовлені не тільки зовнішніми обставинами, а великою мірою ним самим, оскільки він ще на початку свого творчого життя вдався, кажучи делікатно, до стилізації власного життєпису [1]. Бронсен називає свого героя невиправним міфоманом, який, будучи невдоволеним своїм власним життєписом, повсякчас його переробляв.

Йозеф Рот народився у Бродах поблизу Львова, що на той час було типове єврейське містечко; був учнем місцевої німецькомовної гімназії, згодом подався до Львова, де став студентом тамтешнього університету і слухав курси з германістики [2]. У цій розповіді немає нічого особливого, хіба те, що Рот рідко згадує своїх батьків, трішки маму, від якої він чув сумні українські пісні, і нічого про батька. Рот час від часу в анекдотах розказував про батька як високого польсько-австрійського офіцера і коханця матері; місцем свого народження Рот називає Швабendorf або Шваби. Справжній батько Рота – бідний купець, котрий помер у божевільні. Так само Ротові спомини про службу в австрійській армії і чотири роки полону в Росії до великої міри – вигадки. Рот уважав себе за корінного австрійця, однак його перебування у німецькій Австрії було вельми нетривалим. Він, мабуть, краще знав Німеччину, Голландію і Францію (де й помер), аніж Австрію.

Те, що письменники часто стилізують своє життя, не новина. Однак у Рота це стало патологічною звичкою. Цікавим у такому процесі є не так *що*, як *чому* і *як*. Не входячи глибше в

соціологію чи психологію таких процесів, гадаємо, що така інтелігентна й амбітна людина, як Рот, видумував собі такі родовід і минуле, які б дистанціювали його від дійсності єврейського гетто і відкривали йому шлях до світлішого майбутнього. Цим майбутнім не була інтеграція чи асиміляція в український, польський чи навіть німецький Львів. Мрією Рота був цісарсько-королівський Відень та його апостольська величність, Франц Йосиф. Сказане звучить майже казково, проте воно не таке вже й унікальне. Коли не з власного досвіду, то з історії ми знаємо, що такі орієнтації і передислокації не рідкість, ми також знаємо, що спрямовуються вони «вгору», в більш престижну культурно-політичну сферу. Тому талановитому й амбітному Ротові, мабуть, і не спадало на думку включатися в український чи польський культурний процес. Українська сфера була для нього, найвірогідніше, сферою «хлопа і попа», як її називали наші сусіди. Прикладів багато, от хоч би празька школа єврейських письменників, які стали окрасою німецько-австрійської літератури, всі ці Верфелі, Броди і Кафки, з яких тільки одиниці знали чеську мову чи літературу.

Ротова асиміляція (вона ж – дисиміляція) мала ще один вимір. Не вдаючись до глибоких психоаналітичних спекуляцій, можна думати, що Ротова втеча з бродівського минулого та «витіснення» його з власної біографії були і шуканням нової, кращої батьківщини, і, якщо можна так сказати, батьківського первня. Отже, цей процес уміщується між добровільною втратою і надією на досконаліше майбутнє. Постать батька треба розуміти в найширшому сенсі цього слова – як свого роду принцип, радше ніж специфічну особу чи постать. Але у світі белетристики цей принцип набирає індивідуальних прикмет і, так би мовити, утілюється. Такі інкарнації у Рота є, і, хоча всі вони належать світові, неважко простежити їх структурну схожість з елементами його власної біографії. Одним із більш-менш специфічних кандидатів у цьому «батьківському комплексі» є патріархальна постать самого цісаря, Франца Йосифа. До цієї теми я хочу звернутися згодом у контексті обговорення «Маршу Радецького» (1932).

Підсумок письменницької кар'єри Рота – його роман «Марш Радецького». Це – з кожного погляду свого роду *summa*. В художньому плані це – його шедевр, це мереживо, сплетене з низки лейтмотивів, що нагадує музичну композицію, починаючи вже від самої назви роману. Рот заторкує тут велику кількість тем і проблем, що їх читач знає з інших творів автора. Хоч не конкретно, а сугестивно, проблема антисемітизму порушена у розділах про дружбу протагоніста з доктором Демантом та його дружиною.

Для нас, мабуть, найважливішим є те, що цей роман можна читати як закодований щоденник авторового відчуження і самотності, як на нього й запропонував поглянути Бронсен у своїй праці. «Марш Радецького» можна навіть напівіронічно назвати сімейною хронікою, дещо подібною до Маннових «Будденброків», особливо в тому, що обидва романи завершуються катастрофами колосальних вимірів. У Манна – це кінець роду і кінець європейської буржуазії, у Рота – те саме, а також кінець могутньої монархії.

Фабула Ротового роману проста: це розповідь про долю і долю трьох поколінь словенського роду на службі австрійській монархії. Ця розповідь має свій соціополітичний вимір, бо, з одного боку, цей рід цілковито асимілюється, з другого, – цілковито відчужується від своїх власних коренів. Отака двозначність є важливою рисою роману. Від самого початку всі життєві здобутки і позитиви мають свою противагу в негативних подіях або символах. Молодий офіцер із селянського словенського роду у битві під Сольферіно (1859), наражаючись на смерть, рятує життя молодому цісареві Францу Йосифу. Так починається «австрійська» висхідна роду Тротта, який, нагороджений шляхетським патентом, стає «фон Тротта». Доля трьох поколінь, зосібна ж останнього з цього роду, і визначає зміст роману Рота. Іронія присутня уже від самого початку, адже битва під Сольферіно – це болюча поразка Австрії, яка – без авторського коментаря – служить прелюдією для кінця роману, *finis Austriae*. Цікаво й те, що абсолютна більшість дійових осіб – це слов'яни або євреї, а не німецькі австрійці (за особливим винятком особи самого цісаря). До цього ще можна додати, що події в романі розгортаються здебільшого на периферіях монархії, а не на німецько-австрійських землях, отож дія роману завершується в Галичині.

Стосунки між монархією та її служителями зовсім не прості. Офіційна версія геройського вчинку молодого Тротта, антологізована в шкільних підручниках, настільки спрепарована і переверчена, що герой Сольферіно проти цієї брехні протестує, і тільки з допомогою самого цісаря йому вдається позбутися всієї тієї нагромадженої фальші. І герой з-під Сольферіно, і сам цісар є фактично жертвами системи, яка ще функціонує, але вже перебуває в стані занепаду. Починаючи від отого першого втручання цісаря весь рід фон Тротта, свідомо чи ні, вважає його своїм покровителем, майже сурогатом батька. Отой випадок допомоги з боку цісаря повторюється ще двічі у скрутних ситуаціях, так що цісар фіксується як батьківська постать, хоча треба усвідомлювати, що це ставлення суто особисте, ба навіть потаємне, майже «табу», про яке в сім'ї фон Тротта не говориться.

Такі фактори призводять до ще більшого відчуження фон Тротта. Він не повертається до Словенії, зі своїм сином розмовляє тільки по-німецьки. Себто ціною цієї поверхової інтеграції є відчуження від свого і своїх, а врешті-решт, від самого себе. Те саме повторюється і з його сином, якого він змушує до кар'єри урядовця, хоча сам мріє про те, щоби повернутися на батьківщину, стати хліборобом, як його предки. Але ж нова батьківщина і становище всього цього вже не дозволяють. «З тебе ніколи не вийде ані селянина, ані господаря. З тебе вийде добрий урядовець, та й годі!» – так закінчується розмова між батьком і сином: засудженням останнього «на вірного слугу свого пана» [3]. За іронією долі все повторюється, коли син, ставши канцеляристом і адміністратором, у свою чергу заохочує власного сина, Карла Йозефа, стати кавалеристом у престижному полку, не розуміючи, що той, хоча й молодий, уже стомився від життя і не поділяє батькових планів. Його життя стає серією автоматичних дій, в нього немає власної долі (Schicksal), його існуванням керує випадок. Перша жінка, яку він, можливо, любить, вмирає, народжуючи його дитину. Будучи в гарнізоні, він потрапляє в безглузду ситуацію, коли жінка його єврейського приятеля, доктора Деманта, виявляється скомпрометованою, а її чоловікові не залишається іншого виходу, як викликати провокатора на дуель, в якій Демант гине. Дурна поведінка Карла Йозефа була причиною цієї смерті. Цей епізод, звичайно, має свій антисемітський підтекст. У цілій країні буває антисемітизм, тільки старий напівздитинілий цісар ще боронить «своїх євреїв». Після цієї нещасливої афери Карла Йозефа переводять на службу до галицького гарнізонного містечка на російському кордоні. Броди, місце народження Рота, могло би бути тим же містечком.

«Марш Радецького» навряд чи можна назвати символістським романом типу творів Джойса чи Белого, але й роман Рота, особливо його друга половина, помалу набуває такого характеру. Так, гарнізонне містечко зі своєю мішаниною поляків, українців, росіян, євреїв і німців – це справжній мікрокосм монархії, цієї хваленої держави, де всі почувалися «вдома». Автор показує, що в кращому разі дійсність є пародією на цей ідеал. Корупція, чорний ринок, нелегальна еміграція і т. ін. характеризують цей граничний пост. Географічно це – кінець імперії, політично і символічно – теж. І тут Карл Йозеф фон Тротта, нащадок героя з-під Сольферіно, впливається дев'яностоградусною горілкою, сіє грішми, за сприяння польського графа закручує аферу з дамою, стосунки з якою не зрозумілі для них самих: вони коханці чи мати й син. Розгублений, розпитий, у боргах,

Карл Йозеф не відає, куди йому подітися. Особиста ситуація героя має свою паралель у долі монархії. І над нею також нависли хмари, і монархія зайшла у глухий кут. Старенький цісар ще силкується боронити внука свого спасителя, сплячуючи його борги і тим рятуючи його честь, проте навіть і ця поміч приходить запізно. Бо всьому кінець: кінець роду фон Тротта, кінець дунайській монархії, кінець миру в Європі. Роман побудований як свого роду *Parallelaktion*, згадуючи Музіля, де малий, особистий та інтимний світ є відбитком великих подій, що назавжди змінюють обличчя Європи.

Яка ж у цьому дійстві функція слов'янського елементу? Насамперед зображується відчуження слов'янських людей від свого кореня. Нібито під веселі звуки маршу Радецького вони підносяться до вищого ступеня буття, вони стають *homines Austriaci*. Але чи це справді так? По-перше, це відбувається коштом утрати їх словенської ідентичності, по-друге, вони не стають австрійцями такою ж мірою, як тірольці чи стирійці. Поблажливий Франц Йосиф, мабуть, і хотів би бути батьком усім тим народам, але він не може ним бути. На перешкоді стають політичні структури й історичні обставини. В символічному плані він є в'язнем у своєму палаці, подібно до китайського імператора з оповідання Кафки. Буває, що цісар допоможе тому чи тому своєму підданому. Але для фон Тротта він не батько. Фон Тротта, відцуравшись свого минулого, стає патетичним «вірним слугою свого пана», бо, як виглядає, йому не лишається нічого іншого. Це – гіркий пафос його, а також усіх тих, які пішли цим шляхом.

Окрім усіх цих негативів, варто придивитися до тієї сторони роману, яка не відразу впадає у вічі. В дусі трагічної іронії Карл Йозеф зазнає глибокої метаморфози, яка, щоправда, залишається незавершеною, бо він умирає у перших же сутичках між царською і австрійською арміями, однак все-таки має місце певна реабілітація і катарсис, які надають несподіваної глибини Ротовій розповіді. Маємо на увазі ось що: молодий лейтенант, прибувши до галицького гарнізону, до цього далекого посту дунайської монархії, символічно наближається (повертається) до своєї покинутої батьківщини, бо ж, як він сам каже: «Галичина – це північна сестриця Словенії». Тут і там розуміє кілька слів української мови, ще трішки залишилося в його пам'яті з мови його діда. В найскрутніший для нього час, коли він мусить повернути борг несумлінному лихвареві, простий український хлопець Онуфрій, джура молодого лейтенанта, нишком йде на село, закладає своє поле під іпотеку, щоб отриманими грошима порятувати свого улюбленого пана, котрий виношує думку про

самогубство. Символічно він робить для Карла Йозефа більше, ніж його цісарський покровитель, бо він приносить справжню жертву, готовий дати власну землю, основу свого життя, за життя фон Тротта. Іронія полягає в тому, що фон Тротта цієї жертви майже не розуміє і тільки може сказати, що його старшинський чин не дозволяє йому прийняти гроші від Онуфрія. Врешті-решт цісарські гроші його рятують, але це вже майже неважливо. Старий цісар ледве чи знає, кому і за що ці гроші. Карл Йозеф змушений покинути армію, і складається враження, що тут могла би настати справжня зміна. Але і тепер він не володіє ситуацією, бо в цей час історія ставить свої вимоги, вибухає світова війна. Онуфрій стає дезертиром, себто він вертається додому в недалеке село. Але ж куди подітися Карлу Йозефу? Його анонімна армія – дома, і туди він знову йде, не маючи цього разу жодних ілюзій. Те, що раніше видавалось йому батьківщиною, напевне, ніколи йому нею не було, а тепер уже й зовсім не є. В галицьких селах він бачить повішаних «русинів» – селян, яких було страчено як шпигунів російського царя. Але чота під його командою, чота австрійської армії, складається з тих самих русинів-українців. На останніх сторінках відчувається стрімке нагромадження трагічної іронії. Кінець роману такий: вояки під командою Карла Йозефа обороняються під гарячим сонцем початку осені. Спрагли вояки просять пити, їхній командир несе їм зі струмочка воду у відрі, і тут його поціляє куля. Він падає, а з горба чути голоси вояків: «Слава Ісусу Христу!» «Навіки слава! Амінь!» – хотілося йому відповісти. То були єдині українські слова, які він умів сказати... Потому він умер».

У критичній літературі часто пишеться про абсурдну смерть останнього фон Тротта. Воно ніби й так. Але можна дивитися на історію цієї сім'ї інакше. Австрійська монархія вириває цих людей, цілий рід з їхнього ґрунту, обіцяючи, хоч і не дослівно, щось краще, але водночас і щось неможливе: почуття належності. Категорії кращого, вищого життя не обов'язково тотожні духу і почуттю належності. Власне, жодному з трьох фон Тротта монархія цього так і не дала. Тому кар'єри, що вони їх допиналися в цісарсько-королівській Австрії, не було досить, аби цілковито їх задовольнити. Іронія і в тому, що в останнього з роду напівсвідомо зароджується неясне прагнення знайти те, чого він не знав чи не зазнав. У тому слов'янському, галицько-волинському просторі він шукає те, що втратив. Він чує це в сумних українських піснях, йому стає страшно, коли він дає команду стріляти в страйкуючих українських робітників, і тоді, коли між повішеними селянами впізнає «братів» свого Онуфрія. Саме тому його

нерозважливий вчинок, що стає причиною його «абсурдної» смерті, можна трактувати як трагічний спокутний жест і спробу реінтеграції в ту сферу, з якої його імперія вирвала.

Цей складний роман (який, на диво, читається так легко) приховує в собі те, що франкфуртська школа назвала Ideologiekritik. Силою художньої логіки привабливість австрійської ідеї, якою захоплювався Рот (а раніше і Ленін) була розвінчана: ця ідея виявилась нежиттєздатною. Багатонаціональна держава чи пережила себе, чи не виправдала. «Rigor mortis» її спаралізував, та під кінець її мертвий тягар розчавлює і непричетних, і тих, що, як фон Тротта, напівдобровільно стали носіями цієї ідеї, і тих нещасних селян, яких жандарми австрійського цісаря вішають за шпигунство.

Відчужений, самотній, Карл Йозеф, останній з роду, знаходить собі близьких серед людей, які живуть на окраїнах монархії: це пані Слама, чешка, доктор Демант, єврей, граф Хойніцкі, поляк, художник і п'яниця, Мозер, Онуфрій, сільський хлопець, Степанюк, лісничий та ін. Ці люди його притягують і для нього щось значать.

А Йозеф Рот? Нетяга, блукалець, залюблений в ідею толерантної, ідеалізованої Австрії. Австрії, яка, можливо, стала для нього ідеологічним притулком, але не батьківщиною. У своїх журналістських працях, не тільки в оповіданнях і романах, автор виявляє найтепліші почування до цих граничних земель і до людей старої монархії: до євреїв і селян усіх цих галицько-волинських містечок; до пісень Словенії і Галичини, а не до автохтона Каринтії чи Тіролю.

Мабуть, власне, на тих окраїнах імперії, що їх Йозеф Рот знав і любив, була його справжня батьківщина, його властиве «дома» чи «гаймат», якими він жив у Відні, Амстердамі, а насамкінець – у Парижі. Якщо Рот у тих всіх місцях залишився чужим, його емоційне «дома» було там, звідки він вийшов [4].

1. Bronsen D. Joseph Roth: Eine Biographie. – Koeln, 1974.
2. Є кілька давніших праць про Й. Рота в українсько-слов'янському контексті: Горбач Анна-Іоанна. Українські мотиви у творчості Йозефа Рота // Сучасність. – 1965. – № 3. – С. 56–61; Struc R. S. Radetzky marsch als Roman der Beziehungslosigkeit // Revue des Langues Vivantes, 1976. – № XLII. – S. 457–468; Struc R. S. Die slawische Welt im Werke Joseph Roths / Joseph Roth und die Tradition. – Darmstadt: Hrgh. David Bronsen, 1975. – S. 318–344.
3. Grillparzer F. Ein treuer Diener seines Herrn (1828) – ця фраза взята із заголовка драми Франца Грільпарцера.
4. Нарешті з'явився шедевр Йозефа Рота «Марш Радецького» у читабельному перекладі Євгенії Горевої (К., Юніверс, 2000) разом із доброю передмовою Дмитра Затонського, що вводить читача у знайомий-незнайомий світ нашого бродівського земляка.